

**СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ
В УРСР У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)**

У статті проаналізовано праці сучасних українських істориків, які розкривають стан національних проблем в УРСР у 1985–1991 роках; показано, як саме перебудовні процеси торкнулися історіографічної ситуації в Україні; висвітлено основні напрями досліджень національних питань після проголошення незалежності.

Ключові слова: М.Горбачов, перебудова, УРСР, республіка, національне відродження, національне питання, національна політика, національні процеси, нація, ідеологія, історична наука, історіографія.

У теперішніх умовах значно зріс дослідницький інтерес до історії національних процесів. Своєрідність національного руху на рубежі 80–90-х рр. полягала в тому, що його стрижнем була боротьба за суверенізацію і незалежність України. Дана тема вже давно стала предметом численних досліджень. З огляду на це, актуальність дослідження та його наукове значення зумовлюються об'єктивною потребою в підбитті підсумків, осмисленні основних надбань із проблеми. Важливість теми пов'язана з провідними тенденціями сучасного історіографічного процесу, з появою численних праць, присвячених національній проблематиці, що висуває на порядок денний необхідність їх історіографічного осмислення. Дослідження теми, усвідомлення тенденцій приросту знань сприятимуть подоланню прогалів, створенню нових праць із проблеми, підвищенню їх теоретичного рівня та практичної значущості. Необхідність вивчення національних процесів рубежу 80–90-х рр. ХХ ст. продиктована й тим, що вони не припинялися і після проголошення незалежності. Разом із тим у сучасних умовах недостатньо об'єктивна інформація з розвитку національних відносин часто ставала причиною конфліктів у суспільстві. Тому особливо перспективними є дослідження, орієнтовані на підвищення рівня поінформованості політичного та наукового загалу щодо основних досягнень у вивченні національних трансформацій в Україні.

Отже, у зв'язку з вищеописаною постановкою проблеми, мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити провідні тенденції нагромадження знань з історії національних відносин у колишній УРСР, з'ясувати стан, повноту й достовірність досліджень, окреслити перспективи подальшого вивчення. Завдання нашого дослідження випливає з поставленої мети й полягає у виявленні, систематизації й характеристиці основних праць із проблеми, з'ясуванні, коли та ким були започатковані дослідження в історичній науці основних складових розвитку національних процесів і їх найголовніших здобутків.

Потрібно сказати, що вже робилися перші спроби проаналізувати опубліковану літературу з історії національних відносин в УРСР, але відповіді на корінні питання щодо стану й повноти дослідження теми відсутні. Наявні дослідження з обраної проблематики – це історіографічні вступи індивідуальних монографій і колективних праць, навчальна література, огляди та рецензії. Але більш суттєвим явищем в історіографії є огляди літератури й історіографічні розділи дисертацій, які поаспектно висвітлюють розгортання досліджень з історії національно-визвольних рухів у колишньому СРСР. Звичайно, що кожен автор подає характеристику наявних праць у рамках визначених завдань своїх власних досліджень [27; 33; 40; 43; 48; 49]. Таким чином, недостатня розробленість проблеми в історіографічному ракурсі й визначила доцільність написання даної статті.

Перебудовний процес ознаменувався різкими змінами в усіх сферах суспільного життя. Ці шість років умістили в собі величезну кількість подій, докорінно змінили перебіг вітчизняної історії та започаткували її радикальний історичний перелом.

Роль каталізатора суспільно-політичних процесів відіграла Чорнобильська катастрофа. Це стало своєрідним символом для опозиційних Москві сил і все наполегливіше й відвертіше почали порушуватися питання про мовний і духовний Чорнобиль. Першими забили на сполох українські письменники. Ю.Мушкетик, Б.Олійник, Д.Павличко, О.Гончар висловлювали незадоволення тим, що в Україні з повсякденного вжитку почала зникати українська мова, вони зверталися до своїх російських колег із проханням підтримати вивчення рідної мови в школах усіх союзних республік. Українській інтелігенції вторували їхні співвітчизники за кордоном – Ю.Бадзьо, І.Дзюба, В.Барладяну, М.Прокоп та ін. Вони взялися піднімати проблеми етнічного та національного відродження українського народу.

Останні роки горбачовської перебудови були позначені стрімким зростанням політизації радянського суспільства. У суспільно-політичному житті більшості союзних республік, у т. ч. й України, на передній план вийшли національні проблеми, розв'язанню яких у реформаторській програмі М.Горбачова відводилося останнє місце, оскільки десятиріччями радянськими пропагандистами нав'язувалися положення про остаточне й цілковите вирішення національного питання в СРСР. Та незадоволення союзних республік своїм національним статусом лунало з кожного куточка неділимого й непорушного Радянського Союзу, і М.Горбачов не приховував того, що національне питання в союзних республіках ще не до кінця вирішено. У своїй програмовій доповіді про перебудову й кадрову політику партії на Пленумі ЦК КПРС 27 жовтня 1987 р. він, критикуючи політику своїх попередників, говорив про те, що треба визнати ті помилки, яких припускалися в галузі національних відносин і котрі залишалися в тіні, адже говорити про них було не прийнято. Це призвело до негативних наслідків, з якими довелося мати справу [36, с.3].

На Пленумі ЦК КПРС, що відбувся в Москві 17–18 лютого 1988 р., Генеральний секретар ЦК КПРС повідомив, що один із Пленумів Центрального Комітету слід присвятити проблемам національної політики й що це – надзвичайно принципове, життєве питання нашого суспільства й ним треба зайнятися дуже ґрунтовно [37, с.2]. Один з українських учених у діаспорі М.Прокоп кілька років потому написав, що це повідомлення М.Горбачова було доволі дивним, оскільки цю справу вожді імперії завжди намагалися заховати під сукно, запевняючи при цьому, що національне питання в СРСР розв'язане в цілому й остаточно [35, с.251].

Цей самий дослідник розкритикував національну політику М.Горбачова, реформи котрого вважав поверхневими, щоб не зачепити життєві інтереси тисяч номенклатурних бюрократів. Він висловив припущення, що саме національна проблема загострила конфлікт між російськими й русифікованими правлячими чинниками та неросійськими народами й це остаточно похитнуло стабільність імперії. Дослідник описав з'їзд депутатів СРСР, що відбувся в Москві в кінці травня – на початку червня 1989 р., на якому чимало часу було присвячено національному питанню й де УРСР була безголосю [35, с.262–263].

Наприкінці 1987 р. – на початку 1988 р. із заслання повернулися в Україну колишні дисиденти – В.Чорновіл, С.Хмара, Л.Лук'яненко, М.Горинь та інші, котрі розгорнули широку агітаційну й організаційну роботу в масах, координуючи свою діяльність із національно-демократичними рухами в інших республіках. Вони ставили вирішення національного питання на перше місце, оскільки вважали це запорукою самого факту існування держави. Зокрема, В.Чорновіл подавав національні проблеми як найважливіші, бо йшлося про збереження цілісної держави доброю волею самих суверенних народів, він навіть закликав повернутися до ленінських тез щодо теорії нації. Таке осмислення проблеми автором не сподобалося багатьом націоналістичним силам того часу [46].

Питання національного визволення порушив також С.Хмара. Він підняв проблему про права людини в тогочасній Україні, гостро висловився проти Л.Кравчука, називаючи його троянським конем Горбачова, який створював ілюзію, буцімто відстоює інтереси України, і головне завдання якого було втримати Україну в імперії. Діяльність М.Горбачова автор називав диктаторською й навів свої пропозиції щодо покращання становища України в царині прав людини та сприяння демократичним процесам [45, с.733–734].

Подібне ставлення до особи М.Горбачова було й у М.Гориня. У своїх виступах та інтерв'ю він наголошував на вихованні молоді як політичної нації, на структуризації та перегрупованні політичних сил, готових проводити мітингову політику. Згодом, ставши одним з організаторів Координаційного Комітету національно-визвольних рухів народів СРСР і народним депутатом України, він обрав у Верховній Раді комісію з питань суверенітету й виклав свої думки та погляди щодо українського національного відродження в невеликій, але ґрунтовній праці [6], де розглянув завдання українських національних сил та підняв завісу над міфами й обіцянками московського уряду.

Відомий своїм радикалізмом ще один політв'язень Л.Лук'яненко назвав Росію окупантом союзних республік і подвійним лихом для українців, бо вона вічно влазила нам в душу й спотворювала нашу національну сутність. Він звертався до інтелігенції, яка повинна нести ідеї національної свободи в народ, наголошуючи на тому, що право на національне самовизначення має кожен народ, і це є не злочином, а природним правом будь-якої нації [24, с.1496].

Таких революційних поглядів Л.Лук'яненко дотримувався й після проголошення незалежності України, свою точку зору він виклав у книгах, котрі й до сьогодні є актуальними [25; 26]. На думку автора, протягом 1990–1991 рр. Україна здійснила мирну національно-визвольну революцію, у якій розв'язала два великі національні завдання: вийшла з-під влади Москви та проголосила незалежність. У його спогадах велася мова про те, як окупаційна влада нав'ювала підвладним їй націям думку про індивідуальну слабкість і беззахисність і що ці заходи були спрямовані на те, щоб послабити інстинкт національного самозбереження, посіяти в душах українців сумнів у національній ідентичності та прищепити їм комплекс національної неповноцінності.

Офіційна історична наука на рубежі 80–90-х рр. не тільки змінювалася сама, а й дедалі відчутніше впливала на національно-культурне та державне відродження українського народу, на націотворчий рух в Україні. Узагалі перебудовні процеси безпосередньо торкнулися історіографічної ситуації в Україні. Марксистська парадигма історії не вписувалася в нові контури демократизації суспільства й це заклало основи для нових історичних знань. Прагнення громадськості до національного самовизначення повністю знаходили відображення в наукових працях і публікаціях.

Поверненню істориків до національної схеми та національно-державницького трактування історичних процесів сприяли активізація джерелознавчих, архівознавчих та археографічних досліджень, перебудова діяльності центральних, галузевих і місцевих архівів, розширення доступу науковців до їх фондів. Характерною ознакою того часу була посиленна увага науковців до гострих проблем у національній сфері, проте кожен із дослідників робив наголос на окремих аспектах національного питання. Найбільше говорилося про національне й етнічне відродження української нації та про необхідність національного самоствердження, заперечувалися теорія злиття націй, національна меншовартість, нав'язувана роками. Проте слід сказати, що прогресивні зрушення наштовхувалися на рішучий спротив не тільки правлячої номенклатури та чиновників історичних установ, а й представників старшого покоління істориків, що залишалися в полоні марксистських догм. Серед піонерів подолання стереотипів сфальсифікованої радянської історіографії поряд з опозиційними істориками було чимало й

лояльних до режиму дослідників, котрі виправдовували існуючу систему й вірили в реформування тоталітарного режиму.

Зокрема, питання зміцнення суверенітету УРСР у складі СРСР розглядали відомі дослідники С.Бритченко, Б.Канцелярук та О.Патолай. Вони називали особливою ланкою національної сфери зміцнення суверенітету Української РСР у складі радянської федерації, ставили завдання створити юридичний механізм захисту інтересів республіки, аналізували національну політику партії з точки зору права, висували пропозиції вирішення національного питання в Україні, опираючись при цьому на конституцію СРСР. Але невід'ємним атрибутом суверенітету УРСР називали факт українського громадянства без підтвердження принципу єдиного союзного громадянства [4; 10].

В основу статті про актуальні проблеми національної політики в СРСР Б.Канцелярука й О.Патолая покладено стислий виклад виступів учасників всесоюзного наукового семінару, що відбувся в Інституті політичних досліджень [10]. Зокрема, доповідь Ф.Рудича, який у своєму виступі звернув увагу на органічну дотичність національного питання до всіх найважливіших питань сьогодення, особливо щодо підписання нового Союзного договору, котрий не відповідав духові часу й не до кінця забезпечував суверенітет республік. Також у цій самій статті охарактеризовано доповідь І.Кураса, котрий зупинився на організаційних питаннях наукової розробки проблем міжнаціональних відносин і висловився за створення союзного наукового підрозділу вивчення національних процесів. Абсолютно тотожні думки висвітлені й в індивідуальних працях вищезазваного автора [17; 18]. Його роботу в цьому напрямі продовжили науковці Інституту політичних й етнопольтичних досліджень НАН України В.Савельєв і Л.Нагорна. Їхні праці містили також цінні рекомендації з методології дослідження актуальних проблем національної політики, формування національної свідомості, національного характеру й психології, де зазначено, що станом на 1993 р. ми мали ще доволі односторонні дослідження вищезазваних проблем [41].

Національне питання як загроза самому факту існування радянської держави – з такої точки зору розглядали національну проблематику дослідники І.Крупник, М.Вівчарик, В.Солодько, Г.Приходько.

І.Крупник підійшов до означення національної політики, називаючи її найважливішою темою 1989 р., що вже стала об'єктом професійного наукового дослідження. На його думку, ідеологічні схеми непохитності національно-державного устрою СРСР уже піддалися ерозії, і національне питання знову стало істотним фактом для існування держави. Дослідник визначив потребу пояснення й передбачення стану національних відносин на різних рівнях. Він розглянув поняття національної культури, яку назвав фантомною метою національних рухів, оскільки культура не може бути чіткою власністю, а є нескінченним процесом. Автор уважав, що потрібна така конструктивна національна політика, яка б змогла зупинити поширення національного чванства та насильства [15, с.1248].

У спільній статті київські вчені М.Вівчарик і В.Солодько намагалися узагальнити отриманий у роки перебудови досвід здійснення національної політики й висунути з нього уроки на майбутнє, а саме: пригнічення національних потреб народів призводить до сепаратизму й розпаду держави [5]. А от Г.Приходько звертався до демократичних сил Заходу, щоби вони допомогли Україні продовжити боротьбу за деколонізацію СРСР і власні національні права, ставив вимогу конкретизації ідеї незалежності як політичної мети [34].

Неупереджене вивчення національного питання запропонував професор Ю.Римаренко, який говорив про первісні підходи до розв'язання гострих проблем, що виникли в національній сфері, про необхідність іншого трактування картини національних відносин, діалектику розв'язання суперечностей між специфічними інтересами свого народу й інтересами інших народів країни. Автор розмірковував на тему нав'я-

заної українцям національної меншовартості, дискримінації неросійського населення, про пригнічення патріотичної та національної гордості, про зведення проблем національного розвитку лише до соціально-економічного зростання та філософію жертвності заради світлого майбутнього. Він підвів іронічний підсумок щодо ще не втрачених позицій національної соромливості, коли робилися спроби пересидіти скрутні часи, відновити, нічого не міняючи, і зберегти командно-адміністративну систему [38, с.13–14].

На протипагу йому Б.Ковальський уважав, що одним із засобів регулювання національних відносин була якраз економічна політика, спрямована на підвищення ефективності суспільного виробництва, а питання оновлення СРСР, узятє в широкому історичному контексті, безумовно було й національним, і політичним [12, с.37–38]. Ним же розглянуто питання феномену етнічного відродження і його причин, необхідність усвідомлення українцями своєї самотності та національної приналежності.

Питання етнічного відродження продовжували вивчати у своїх працях В.Барладяну, В.Болубаш, І.Дзюба, С.Мечник, Л.Шевченко та ін. Названі автори критикували національну політику М.Горбачова, називаючи його диктатором, і дотримувалися думки, що саме нерозв'язані національні проблеми призвели до остаточного розвалу СРСР.

“Основоположний критерій українського національно-етнічного відродження – визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, припинення денаціоналізації культури і всього громадського життя республіки”, – писала Л.Шевченко [47, с.46–57]. Національну визначеність феномену культури вона висувала найважливішим гарантом майбутнього кожного народу як нації й порушувала проблему гармонізації національно-мовних процесів для всіх народів, що проживали в республіці, а от у здійсненні національного відродження найважливішу роль автор відводила інтелігенції.

С.Мечник в одній із своїх статей розкрив політику М.Горбачова з національного питання як імперську, що мала за мету оновити та скріпити імперію, яка надто швидко почала скрізь тріщати. Він не вірив у демократизм сьомого генсека та його намір визнати національні права й суверенність народів СРСР [28].

В іншій своїй праці про з'їзд Компартії України й 28 з'їзд КПРС С.Мечник критикував М.Горбачова за те, що той назвав народні рухи деструктивними силами, і попереджав, що коли Горбачов не розв'яже справедливо національного питання й не викине на смітник свої утопістські ідеї марксизму-ленінізму, то зі своєю “перестройкою” він не матиме успіху, а хитрування не принесуть йому користі, бо імперія вже занепадає [29, с.1442].

У наступній роботі згаданий автор назвав М.Горбачова одним із семи диктаторів, котрий, як і його покоління, бачив, що комуністична система нежиттєздатна. Він стверджував, що національне питання М.Горбачов узагалі ніколи не порушував. Показуючи еволюцію поглядів генсека від потреби перебудови до гласності й демократизму, С.Мечник уважав, що гласність для українців приховувала русифікацію [30, с.17].

Проект платформи КПРС про національну політику партії в сучасних умовах В.Барладяну назвав велетенським ешафотом, на якому продовжувалося винищення народів СРСР. Він висміяв надане Україні право володіти власною землею, яке до всього ще й потрібно було випрошувати в Москві, і запевнив, що даний проект не залишив надії на відродження української мови, на відновлення потоптаних прав на самовизначення [2].

І.Дзюба вів мову про те, що національного відродження в Україні в роки перебудови ми не мали; він визнавав, що політика партії щодо революційного оновлення створювала сприятливі умови для того, щоб українське відродження стало реальністю й що крах перебудови став би крахом усіх наших надій; автор підкреслював, що на той

час в Україні не було реальних міжнаціональних конфліктів, і наголошував, що головне джерело національних ускладнень – це нерозв'язані об'єктивні політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні, мовні проблеми [8, с.49–57].

В.Болюбаш розмірковував на тему тоталітарної держави, яка не здатна була створити психологічний клімат для міжнаціональних спілкувань і співдружності й тому розвалилася. На його думку, почуття національності становить найвизначнішу категорію приналежності людини. Він гостро засуджував інтернаціоналістів, які інтенсивно працювали над стерилізацією української національної самосвідомості [3].

Цікавим є великий за обсягом збірник матеріалів А.Камінського, котрий наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. був керівником українського відділу радіо “Свобода” в Мюнхені й у той час мав доступ до багатьох документів. Він створив документальну працю про етапи розвитку українського суспільства останніх перебудовчих років, про національно-політичне й духовне відродження українського народу й організовані структури громадського життя України 1985–1990 рр. Його пильного ока не уникла жодна з деталей, що свідчила б про зміну важливих нюансів у позиціях і поглядах української інтелігенції. Слабкість національного відродження автор бачив в асиметрії подій на Заході й Сході України. Він розглядав питання гласності та перебудови у двох площинах: офіційного Кремля й національній, і наголошував, що в питанні суверенності республіки київський режим В.Щербицького не вийшов за рамки старого брежнєвського застійного розуміння суверенітету [9].

Тогочасну політику Москви й зокрема її теорію про злиття націй продовжували критикувати В.Лизанчук, котрий робив наголос на духовному відродженні, і С.Караванський. Останній розкрив очі громадськості на політичні трюки кремлівських стратегів і заявляв про психологічну війну, яку планувала Москва, використовуючи наявність національних забобонів у середовищі різних національностей. Однією із цілей такої війни автор уважав розпалювання національної ворожнечі, а пригнічення національного самовизначення – запланованою діяльністю в СРСР [11].

В.Лизанчук розкрив причини порушення співвідношення інтернаціонального й національного в житті народів СРСР, серед яких найголовнішою була брутальна сталінсько-брежнєвська політика про злиття націй. Він уважав, що національний нігілізм, як і шовінізм або націоналізм, приносив шкоду суспільному розвитку: якщо національна самосвідомість не спрямована на добротворчість, то це призводить до руйнівного збудження, втрати здорового глузду, що вже спостерігається, а які можуть бути наслідки – важко передбачити [20, с.25].

У документальній монографії про засоби масової інформації та русифікаторську політику в Україні В.Лизанчук розкрив руйнівну, антинаціональну суть русифікації в Україні в останні роки Радянського Союзу, використовуючи при цьому сотні документів і простежуючи магістральну лінію політиків, червоних комісарів-генсеків, спрямовану на знищення української мови й культури, витравлення духовності та ментальності нації. У вищеназваній роботі показано морально-психологічні наслідки московсько-більшовицького месіанізму “обрусенія”, який деморалізував український народ, придушив його національно-духовну самодостатність, самобутність, самоцінність, породжував почуття меншовартості [21]. У наступній праці В.Лизанчук продовжив тему руйнівної, антинаціональної суті русифікації в Україні [22].

Надзвичайно патріотична праця “Завжди пам'ятай: Ти – українець!” висвітлювала ті ж самі, абсолютно незмінні погляди дослідника. У ній автор продовжував розкривати глибинні процеси антиукраїнства й зросійщення, аналізувати складні політико-ідеологічні проблеми відродження національної культури, духовності, характеризувати морально-психологічні бар'єри на шляху українського державотворення, формування національної ідентичності, розглядати синдром анархізму, егоцентризму, вождизму, що спонукав українців до взаємного поборювання, винищування самих себе на користь

колонізаторів-чужинців, підняв питання українізації. Автор наголосив, що джерело нашої сили – у національній самосвідомості, і треба збагнути всім, що втрата національного ідеалу є однією з найважливіших причин морально-духовного занепаду суспільства. В.Лизанчук уважав серйозною перепорою на шляху до зближення з рідною історією та культурою свідоме підтримування представниками партійної еліти офіційних органів суспільно-політичних та ідеологічних чинників, які були спрямовані на нівеляцію, асиміляцію, на відмирання української нації взагалі [19].

М.Прокоп у праці “Напередодні незалежності України” зробив висновок про те, що злиття націй – це перспектива, яку ставив ЦК КПРС перед неросійськими народами СРСР, а практичних результатів щодо самої концепції національної політики можна було очікувати тільки тоді, коли, нарешті, буде проведена офіційна ревізія основних її догм, тобто передусім відкинення свідомо обманливої теорії про злиття націй [35, с.252].

Стосовно публікацій матеріалів з архівних фондів, то слід наголосити, що з проблеми національного руху цього періоду було видано лише один документальний збірник із матеріалів, зібраних у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, які стосувалися переважно дій самої КПУ у сфері національних відносин [31]. Опубліковані документи висвітлили лінію розвитку національного руху в Україні, але до друку дійшла менша частина матеріалів, оскільки відсутні документи, котрі б торкалися програмових цілей та ідеології новостворених партій, об'єднань, громадських організацій і діяльності органів влади, особливо правоохоронних, щодо придуснення національної ідеї.

Потрібно зауважити, що в наведених працях відсутній комплексний підхід до національного питання. Майже всі праці, що виходили друком у першій половині 90-х рр., прямо або опосередковано були пов'язані з комплексною програмою розвитку історичних досліджень і поліпшення вивчення історії України, затвердженою ще в липні 1990 р. Проте економічна криза, яка паралізувала видавничу справу, позначилася на переважній більшості позицій програми й майже повністю припинила роботу над підготовкою серйозних видань.

Слід сказати, що на кінець 90-х рр., коли були справедливо розкриті вади історичної науки, зроблено кроки для виходу її з кризи, ще не вдалося подолати тоталітарний стиль мислення. Адже, відкинувши односторонність одного гатунку (парадигма класового підходу), дослідники одразу ж ухопилися за однобічність іншого гатунку (парадигма національного підходу). Унаслідок цього продовжував зберігатися стиль мислення, який визначав однолінійність думок. Замість продекларованого переосмислення історичного минулого часто відбувалася проста перестановка понять: герой–зрадник, націоналіст–патріот, інтернаціоналіст–шовініст тощо.

Нинішній етап досліджень характеризується суттєвим збільшенням історіографічної джерельної бази, формуванням демократичної та плюралістичної історіографії й створює реальні можливості для визрівання поміркованого та неупередженого погляду на національну проблематику в перебудовчі роки. Науковці з'ясовують причини, перебіг і наслідки позитивних і негативних тенденцій щодо вивчення національних проблем у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., що допомогло з іншого боку подивитися на стан розробки національної проблематики в умовах розпаду величезної держави.

В.Кремень і В.Ткаченко в спільній монографії довели, що наприкінці 80-х рр. у жодному документі того часу не було сказано про наявність національного питання в СРСР і тим більше про ступені його розв'язання. І тому тільки підсумковий документ Пленуму ЦК КПРС, прийнятий 20 вересня 1989 р., можна було розцінювати як якісно новий теоретичний підхід, що зняв догматовану тезу [13].

Основні напрями досліджень національних проблем – розвиток української національної ідеї, еволюція національної самосвідомості, національне самоствердження народу. Тут заслуговує уваги монографія С.Грабовського “Державне утвердження України у другій половині ХХ ст.”, де автор детально розглянув останні роки існування радянської імперії, окремі розділи присвятив національним питанням і процесам, відцентровим тенденціям в Україні. У своїх висновках він солідарний з українсько-канадським дослідником Б.Кравченком, який уважав, що велика російська еміграція в Україну, як і русифікація освіти, зокрема вищої, створила надзвичайно конкурентне середовище й звузила можливості соціальної мобільності українців. Це були деякі із чинників, які правили за суспільне тло відродження українського національного самоствердження. На думку С.Грабовського, М.Горбачов дозволив гласність не для відновлення націоналістичних настроїв, а щоб боротися з опонентами-консерваторами в партії. Проте процеси змін, котрі проходили в Україні, уже з 1988 р. стали відрізнятися від московської лібералізації. “Межі гласності позначилися одразу – коли вибухнув енергоблок Чорнобиля. Тоді опозиційні сили в Україні розділилися на тих, хто продовжував гру за правилами перестройки і тих, хто серйозно почав працювати над реальними проблемами України”, – такі висновки зробив автор [7, с.38].

Продовжувалися дослідження про етнічне відродження націй як факт розвалу СРСР: робилися висновки, що розпад СРСР спричинило якраз усвідомлення союзними республіками своєї національної приналежності. Зокрема О.Антонюк писав про етнічний ренесанс другої половини 80-х рр., що став одним із факторів розвалу СРСР. Критика сталінської національної політики та її наслідків змусила громадськість сумніватися в правильності теоретичних постулатів, на яких ґрунтувалася радянська національна політика. Це відкрило нові можливості для корінних змін. Крім того, на громадські сили зробила ставку реформаторська частина правлячої компартії, і це посилювало процес об’єднання невдоволених існуючим режимом і надало йому нових форм самовираження. Ідеологічний вакуум став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження та незалежності [1].

Над питаннями взаємозв’язку становлення України як незалежної держави з національно-культурним відродженням етнічних меншин, політико-правовими підвалинами національно-культурного розвитку продовжує працювати А.Рум’янцева [39].

Проблеми національного відродження й поступу розглянуті в другій частині документального видання “Національні процеси в Україні”. Наведені документи засвідчили, з одного боку, послідовну політику комуністичної партії щодо національного питання в Україні, яка мала за мету не розв’язати це питання, не створити умови для повноцінного розвитку нації, а фактично знищити її шляхом репресій, русифікації, розправи з народом, що прагнув зберегти свою етнічну самість, вибудувати незалежну державу. З іншого боку, книга продемонструвала напружений розвиток української суспільно-політичної думки, нескореність духу нації. Дана джерелознавча праця містить документи про культурологічні товариства, права національних меншин й етнічний склад населення України, інформацію про громадські об’єднання [32].

У монографії про українську політичну націю В.Крисаченко, М.Степико й О.Власюка висвітлено ключові проблеми націотворення в Україні як концептуальної політичної константи. У праці показана генеза українського етносу, формування української політичної нації, на тлі процесів націотворення розглянуті проблеми політичної культури [14].

Іншу думку висловив С.Кульчицький у праці “Україна і Росія: переваги і перспективи особливих відносин”, де підкреслив, що поява незалежної України відбулася не внаслідок визвольного національного руху, а просто через розпад СРСР, оскільки ця країна була побудована в облудній формі союзу рівноправних народів, аби придушити

опір національно-визвольних сил; автор уважав, що не варто говорити про самостійну роль у піднесенні визвольного руху національно-патріотичних кіл, які стали лише матеріалізованим уособленням цього руху, що виник спонтанно [16].

Існує ще точка зору відомого історика В.Литвина. І хоч він приділив мало уваги розгляду національної проблематики з огляду на свій професійний інтерес, та позиція його така: через політичну боротьбу М.Горбачов недооцінив національний фактор України, хоч дуже добре розумів значення цієї республіки для СРСР [23].

Характерною ознакою сучасного етапу розвитку вітчизняної історіографії національного питання є спроби наукового осмислення самого поняття національної ідеї, націоналізму. У цьому плані слід виділити монографію “Українська національна ідея і сучасність” за редакцією Г.Гончарука, де зроблено спробу висвітлити думки вчених щодо української національної ідеї, її концепції, історіографічного розвитку [44].

Імпонує розуміння націоналізму А.Свідзинським як потужної творчої сили, що надихнула націю на боротьбу за незалежність, за розбудову й закріплення держави. Не заглиблюючись в історію української націоналістичної думки, він розмірковував про саме поняття “націоналізм”, уважав, що перспективи стосунків України з Росією визначатимуться тим, чи зможе Росія порвати з імперським мисленням. “Геть від Москви – це не заклик до русофобії, це заклик повернутися до власних давніх цінностей”, – такий висновок зробив автор [42, с.12].

Слід виокремити солідну наукову роботу Я.Секо, котрий запропонував власне бачення таких проблем, як: формування в надрах радянського суспільства соціальної бази під упродовження зверху реформи, яка поступово перетворювалася в організовану опозицію; осмислення ролі національного руху в процесі боротьби за незалежність крізь призму внутрішніх суперечностей між його течіями; роль суверен-комунізму в українському націотворенні; значення національного руху для подолання згубних наслідків тоталітарного минулого. Він порушив проблему місця й ролі національної еліти в утвердженні державницьких ідеалів, обґрунтував власне бачення феномену національного руху, здійснив ретроспективний огляд його впливу на формування державницької ідеї українців, показав причини його піднесення в середині 80-х рр. [43]. Актуалізацію національного руху саме в цей час автор пояснив сприятливою зовнішньою політичною кон’юнктурою. Він окреслив шляхи розриву української еліти із центром і шукав причини націотворення саме в цьому середовищі адміністративної еліти. Автор проаналізував процес формування національного руху як сукупності трьох течій (національно-демократичної, інтегрально-націоналістичної і суверен-комуністичної) та еволюцію їх програмних засад із питань культури, освіти, релігії, економіки, екології, соціальної сфери крізь призму національного державотворення, також засудив радикальні методи національного державотворення.

Провідною лінією сучасної вітчизняної історіографії є намагання дослідників зосереджувати увагу переважно на політичному боці національного руху й державотворчих процесів. Ця політизація досліджень історії України 80–90-х рр. ХХ ст. створила її образ як країни, народ якої вважав головним своїм завданням здобуття державної незалежності, що, на наш погляд, не відбивало всієї багатоманітності національних процесів. Більшість питань розглядалася майже виключно з позицій національно-державницького руху. Усунення такої однобічності, яка в кінцевому підсумку спотворює образ минулого й породжує нові міфи, вимагає від українських істориків удосконалення методологічних підходів і дослідницького інструментарію з метою отримання більш об’єктивного знання про недалеке минуле.

Характеризуючи стан української історіографії з даної проблематики, зауважимо, що найвагоміші здобутки українських істориків відображені не лише у вигляді статей і текстів доповідей, а й у численних збірниках праць, монографічних виданнях. Але й цей факт, у свою чергу, вимагає узагальнення та систематизації існуючого вже,

досить помітного, історіографічного доробку. Тому стаття, сподіваємося, буде корисною для всіх, хто цікавиться вивченням історіографії національного питання в роки перебудови.

1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 4. – С. 3–12.
2. Барладяну В. Ешафот для народів ССРСР / В. Барладяну // Визвольний шлях. – 1990. – № 1. – С. 79–85.
3. Болубаш В. Інвазія визвольного націоналізму / В. Болубаш // Визвольний шлях. – 1988. – № 7. – С. 806–815.
4. Бритченко С. П. Деякі питання національних відносин на Україні / С. П. Бритченко. – К., 1990. – 48 с.
5. Вівчарик М. М. Національні відносини на Україні: нові явища і тенденції / М. М. Вівчарик, В. О. Солодько // Україна 90-х: шлях до незалежності : зб. наук. ст. – К., 1992. – 109 с.
6. Горинь М. Запалити свічку у п'їтмї (Міфи, реальність і наші завдання) / М. Горинь. – К., 1994. – 88 с.
7. Грабовський С. Державне утвердження України у другій половині ХХ ст. / С. Грабовський. – К. : Знання України, 2002. – 80 с.
8. Дзюба І. Співповідь / І. Дзюба // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – / [упор. Ю. Шаповал, Я. Паньків]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 9 : 1989–2001 рр. – 729 с.
9. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова”, “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 622 с.
10. Канцелярук Б. І. Актуальні проблеми національної політики в СРСР / Б. І. Канцелярук, О. В. Патоллай // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 20–29.
11. Караванський С. Про політичні трюки Москви / С. Караванський // Визвольний шлях. – 1988. – № 10. – С. 1228–1229.
12. Ковальський Б. П. Етнос і міжнаціональні стосунки на сучасному етапі в СРСР / Б. П. Ковальський // Етнополітична ситуація на Україні : матеріали круглого столу, присвяченого національним проблемам у республіці / ред. Ю. І. Римаренко. – К., 1991. – 94 с.
13. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К., 1998. – 446 с.
14. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
15. Крупник І. І. Національна політика: наука і практика весною 1989 р. / І. І. Крупник // Визвольний шлях. – 1990. – № 10. – С. 1247–1255.
16. Кульчицький С. В. Україна і Росія: переваги і небезпеки “особливих відносин”. Роздуми історика / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 113 с.
17. Курас І. Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених / І. Ф. Курас // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 60–66.
18. Курас І. Ф. Українська державність: історія та сучасність / І. Ф. Курас. – К., 1993. – 224 с.
19. Лизанчук В. В. Завжди пам'ятай: Ти – українець! / В. В. Лизанчук. – Львів : Мальва, 2001. – 680 с.
20. Лизанчук В. В. Засоби масової інформації і духовне відродження України (Формування національних ідеалів та інтернаціональних почуттів) / В. В. Лизанчук. – Львів, 1990. – 68 с.
21. Лизанчук В. В. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні (Факти, документи, коментарі) / В. В. Лизанчук. – Львів, 1993. – Ч. 2. – 217 с.
22. Лизанчук В. В. Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В. В. Лизанчук. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.
23. Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 1997. – 335 с.
24. Лук'яненко Л. Лихо народів, який утратив політичну незалежність / Л. Лук'яненко // Визвольний шлях. – 1989. – № 12. – С. 1495–1497.
25. Лук'яненко Л. Незнищенність / Л. Лук'яненко. – К. : Діокор, 2003. – 93 с.
26. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко. – К. : Нора-Друк, 2005. – 136 с.
27. Марчук В. В. Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (друга половина 80-х – перша половина 90-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / В. В. Марчук. – К., 1996. – 22 с.
28. Мечник С. До положення в СРСР і УРСР. М. Горбачов і національне питання / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1989. – № 8. – С. 907–915.
29. Мечник С. З'їзд компартії України і 28 з'їзд КПРС / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1990. – № 12. – С. 1433–1443.
30. Мечник С. Імперія тріщить / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1989. – № 1. – С. 13–20.
31. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 585 с.

32. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність : документи і матеріали : у 2 ч. / [упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.
33. Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. О. Пилипенко. – Донецьк, 2003. – 24 с.
34. Приходько Г. Труднощі державного відродження України / Г. Приходько // *Визвольний шлях*. – 1989. – № 12. – С. 1492–1494.
35. Прокоп М. Напередодні незалежності України. Спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1993. – 646 с.
36. “Про перебудову і кадрову політику партії”. Промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 27 жовтня 1987 р. // *Радянська Україна*. – 1988. – 28 січня. – С. 3.
37. “Револуційній перебудові – ідеологію відновлення”. Промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. // *Радянська Україна*. – 1988. – 19 лютого. – С. 2.
38. Римаренко Ю. І. Національна соромливість: сутність, причини, шляхи подолання / Ю. І. Римаренко // *Етнополітична ситуація на Україні : матеріали круглого столу, присвяченого національним проблемам у республіці* / ред. Ю. І. Римаренко. – К., 1991. – 94 с.
39. Рум'янцева А. Є. Відродження та розвиток національних культур в Україні 1988–1996 рр. (на матеріалах південних областей) / А. Є. Рум'янцева. – Одеса, 1997. – 56 с.
40. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (1950-х – початку 1990-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук / А. М. Русначенко. – К., 1999. – 42 с.
41. Савельєв В. Л. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології / В. Л. Савельєв, Л. П. Нагорна // *УІЖ*. – 1993. – № 9. – С. 3–12.
42. Свідзинський А. Це складне національне питання / А. Свідзинський. – К. : Вид-во О. Теліги, 1994. – 67 с.
43. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Я. П. Секо. – Чернівці, 2005. – 20 с.
44. Українська національна ідея та сучасність / [за ред. Г. І. Гончарука]. – Одеса : Астро Принт, 1999. – 254 с.
45. Хмара С. Про політичну ситуацію і становище з правами людини / С. Хмара // *Визвольний шлях*. – 1991. – № 6. – С. 731–741.
46. Чорновіл В. Про національне питання / В. Чорновіл // *Визвольний шлях*. – 1988. – № 10. – С. 1230–1233.
47. Шевченко Л. А. Шляхи національно-культурного відродження / Л. А. Шевченко // *Україна 90-х: шлях до незалежності : зб. наук. статей*. – К., 1992. – 109 с.
48. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні в кінці 50-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Ж. А. Шевчук. – Харків, 2001. – 20 с.
49. Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. А. Шевчук. – Запоріжжя, 1998. – 20 с.

Much attention has been paid to analyzing scientific works of modern Ukrainian historian's, which are wrote about national problems in URSR in 1985-1991. They told us about historiography situation in Ukraine, to devoting discoveries of national questions after independence.

Key words: *M. Gorbachev, reorganization, URSR, republic, national revival, national questions, national policy, national processes, nation, ideology, historical science, historiography.*

УДК 930.22
ББК 63.2

В. В. Бездрабко

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КІНОФОТОФОНОДОКУМЕНТА В УКРАЇНІ

У статті зроблено історичний огляд основних здобутків українських дослідників у вивченні кінофотофонодокумента. Розкрито історичні умови формування кінофотофонодокументознавства на тлі історико-джерелознавчих і спеціальних документознавчих студій.

Ключові слова: *документ, історичне джерело, кінофотофонодокумент, кінофотофонодокументознавство.*